

1

Mei 1943

Berlijn

Het was nog donker toen ik, nog half in slaap, uit bed rolde. Hoewel het overdag al aardig warm begon te worden, waren de ochtenden nog steeds fris genoeg om me kippenvel te bezorgen. Ik glipte in mijn lichte satijnen ochtendjas en liep, zonder Johann wakker te maken, naar de badkamer. Onze woning had gelukkig nog steeds warm water en dus kon ik een snelle douche nemen, voordat ik de kinderen wakker maakte. Allemaal, op de kleine Adaliana, moesten ze die ochtend naar school. Ik veegde met mijn hand de damp van de spiegel en bekeek mezelf een paar seconden lang, waarbij het me opviel hoe de oprukkende rimpels mijn blauwe ogen kleiner leken te maken. En ik had wallen onder mijn ogen, maar dat was niet echt verbazingwekkend natuurlijk, voor een moeder van vijf kinderen onder de twaalf, die ook nog eens dubbele

diensten als verpleegster draaide om haar gezin te kunnen onderhouden. Ik droogde mijn haar totdat het weer zijn stroblonde kleur had en stopte even om de grijze strepen te bekijken, die zich vanaf mijn slapen langzaam aan het verspreiden waren. Vervolgens begon ik mijn haar te krullen, totdat ik de tweeling, Emily en Ernest, hoorde roepen. Snel kleepte ik me aan en haastte me, nog altijd op blote voeten, naar de andere slaapkamer.

Toen ik binnenkwam, zaten ze al zachtjes met elkaar op bed te praten. Hun twee oudere broers lagen nog opgekruld, genietend van hun laatste seconden slaap. Adalia sliep nog altijd bij ons, aangezien het kinderbed te klein was om ruimte te bieden aan alle vijf.

‘Niet zo hard, lieverds. De anderen slapen nog. Ik ga het ontbijt klaarmaken,’ fluisterde ik. Ze keken me stralend aan, alsof enkel het zien van mijn gezicht al genoeg was om hun dag helemaal goed te maken.

Ik pakte hun kleren van de stoel en legde ze op het bed. De tweeling was al zes en had mijn hulp niet meer nodig bij het aankleden. Hoe groter het gezin, hoe gesmeerder alles moet lopen, zodat iedereen de alledaagse taken zo snel en makkelijk mogelijk kan uitvoeren.

Ik liep naar onze kleine keuken en begon dingen op te warmen. Een paar minuten later vulde de geur van goedkope koffie de ruimte. Hoewel niet veel meer dan bruin gekleurd water, was het de enige manier om de smake-loosheid van de met water aangelengde melk te verdoe-

zelen. Al hadden de oudere kinderen inmiddels wel door dat ze geen echte melk dronken. Heel af en toe hadden we geluk en konden we een paar blikken poedermelk te pakken krijgen, maar sinds het begin van het jaar waren de rantsoenen nog beperkter geworden naarmate de toestand aan het front verslechterde.

De kinderen kwamen naar de keuken gerend, elkaar verdringend in het smalle gangetje. Ze wisten maar al te goed dat het stukje brood met boter en suiker dat elke ochtend op hen lag te wachten niet al te lang zou blijven liggen.

‘Iets minder lawaai, alsjeblieft, lieverds. Jullie vader en Adalia liggen nog te slapen,’ maande ik hen, terwijl ze gingen zitten. Ondanks hun honger zetten ze pas hun tanden in het brood nadat ik de bekers uitgedeeld had en we een kort dankgebedje opgezegd hadden.

Drie seconden later was het brood verdwenen en sloegen de kinderen hun koffie achterover, voordat ze naar de badkamer vertrokken om hun tanden te poetsen. Ik benutte het moment om naar onze slaapkamer te lopen, mijn schoenen en jas te pakken en mijn verpleegsterskapje op te zetten. Ik wist dat Johann wakker was, maar die hield zich altijd slapende totdat hij de voordeur in het slot hoorde vallen. Hij schaamde zich voor het feit dat ik nu de kostwinner was, maar alles was veranderd sinds Duitsland de oorlog begonnen was.

Johann was een virtuoos violist. Jarenlang had hij bij de

Berliner Philharmoniker gespeeld, maar sinds 1936 waren de beperkingen voor iedereen die niet binnen de rassenwetten van de nazipartij paste een stuk strenger geworden. Mijn man was een Roma, hoewel de meeste Duitsers woorden als *zigeuner* of *zigane* gebruikten voor mensen van zijn volk. In april en mei 1940 was praktisch zijn hele familie naar Polen gedeporteerd en inmiddels hadden we al bijna drie jaar niets meer van hen vernomen. Gelukkig was ik in de ogen van de nazi's 'raszuiver', en daarom hadden ze ons tot dan toe met rust gelaten. Toch sloeg mijn hart ongewild een slag over, elke keer als er 's avonds aan onze deur geklopt werd of de telefoon ging.

Bij de voordeur aangekomen stonden de vier oudere kinderen me al op te wachten, hun jassen dichtgeknoopt, hun schoolpetjes op en hun bruine leren schooltassen aan hun voeten. Ik liet mijn blik over hen heen gaan, bond hun sjaals vast en nam mijn tijd om hen alle vier op de wang te kussen. Blaz, de oudste, wilde mijn enthousiaste genegenheid nog weleens afwijzen, maar Otis en de tweeling genoten nog van die waardevolle momentjes voordat we over de drempel stapten om naar school te lopen.

'Kom op, ik wil niet dat jullie te laat komen. En over twintig minuten begint mijn dienst,' zei ik terwijl ik de deur opende.

We hadden nog maar net het licht op de overloop aangeknipt, toen we het gebonk hoorden van laarzen die de houten trap opkwamen. Een rilling liep over mijn rug.

Ik slikte moeizaam en probeerde te glimlachen naar de kinderen, die mijn onrust aanvoelden en zich vragend naar mij omgedraaid hadden. Met een nonchalant wuifgebaar stelde ik hen gerust en we liepen naar de trap. De kinderen weken niet van mijn zijde. Normaal gesproken moest ik hen ervan weerhouden om halsoverkop naar beneden te stormen, maar de naderende voetstappen hadden hun energie getemperd. Langzaam slopen ze achter me aan, alsof mijn dunne groene jasje hen kon verbergen en beschermen.

Aangekomen op de tweede verdieping, vulde het geluid van de laarzen het gehele trappenhuis. Blaz leunde over de leuning om iets te zien – een seconde later draaide hij zich naar me om met een blik die alleen een oudere broer kan hebben om iets te communiceren waarvan hij weet dat het de kleinere kinderen van streek zou kunnen maken.

Op dat moment begon mijn hart als een wilde te bonken. Ik kreeg geen lucht meer, maar bleef verder naar beneden lopen in de hoop dat de ramspoed opnieuw aan ons voorbij zou gaan.

Halverwege de tweede trap stonden we plotseling oog in oog met politiemannen. Ze waren jong, gekleed in donkergroene uniformen met leren riemen en gouden knopen. Vlak voor ons bleven ze staan. Even keken mijn kinderen vol ontzag naar hun puntige helmen met de gouden adelaar, toen sloegen ze hun ogen neer en lieten hun blik op de glanzende laarzen rusten. Een sergeant deed een

stap naar voren, keek ons licht hijgend aan en begon toen te praten. Zijn lange, typisch Pruisische snor danste op de maat van zijn beleefde doch dreigende woorden.

‘Frau Hannemann, ik vrees dat u met ons mee terug moet komen naar uw woning.’

Ik keek hem recht in de ogen voordat ik antwoordde. De kille blik in zijn groene ogen vervulde me met angst, maar ik probeerde kalm te blijven en te glimlachen.

‘Ik vrees dat ik niet helemaal begrijp wat er aan de hand is, sergeant,’ zei ik. ‘Ik moet mijn kinderen naar school brengen en dan door naar mijn werk. Is er iets?’

‘Frau Hannemann, ik stel voor dat we in uw woning verder praten,’ antwoordde hij, terwijl hij me dwingend bij de arm pakte.

Het gebaar deed de kinderen opschrikken, hoewel hij probeerde het subtiel te doen. We waren al jarenlang getuige van het geweld en de agressie van de nazi’s, maar toch was dit de eerste keer dat ik me echt persoonlijk bedreigd voelde. Ik had zo lang gehoopt dat ze ons gewoon over het hoofd zouden zien. De beste manier om in het nieuwe Duitsland te overleven, was door onzichtbaar te zijn.

De deur van onze burens, de Wegeners, ging een klein beetje open en door de kier kon ik net het bleke, gerimpelde gezicht van Frau Wegener zien. Ze keek me even schichtig aan, waarna ze de deur helemaal opende.

‘*Herr Polizei*, mijn buurvrouw Frau Hannemann is een geweldige echtgenote en moeder. Zij en haar gezin zijn

het toonbeeld van beleefdheid en vriendelijkheid. Ik hoop toch niet dat een of ander persoon met slechte bedoelingen iets naars over hen heeft beweerd?’ vroeg Frau Wegener.

Haar moedige daad zorgde voor tranen in mijn ogen. Niemand waagde het nog op te vallen, zo midden in de oorlog. Ik keek in de door staar vertroebelde ogen van mijn buurvrouw en kneep even dankbaar in haar schouder.

‘We volgen enkel bevelen op. We willen alleen even met uw buurvrouw praten. Gaat u alstublieft weer naar binnen en laat ons rustig ons werk doen,’ zei de sergeant, terwijl hij de deurknop beetpakte en de deur dichtsloeg.

De kinderen schrokken en Emily begon te huilen. Ik maakte gebruik van het moment door haar op te tillen en tegen mijn borst aan te drukken. De enige woorden die ik door mijn verdriet heen wist uit te brengen, waren: ‘Ik zorg ervoor dat niemand jullie wat kan doen, kinderen.’

Een paar tellen later stonden we weer voor onze woning. Ik wilde de sleutel al uit mijn tas vol crackers, zakdoeken, papieren en make-up vissen, maar een van de politiemannen duwde me aan de kant en bonkte hard met zijn vuist op de deur.

Het geluid echode door het trappenhuis. Het was nog altijd behoorlijk vroeg en de stad was nog niet helemaal ontwaakt uit de stilte van de nacht. Mensen begonnen net aan hun ochtendrituelen, probeerden zich te verschuilen in een normaliteit die al heel lang niet meer bestond.

We hoorden gehaaste voetstappen en toen ging de deur open, waardoor er wat licht op de overloop viel. Johanns warrige, donkere krullen hingen deels over zijn ogen, waardoor hij er behoorlijk verformfaaid uitzag. Hij keek eerst naar de politie, daarna naar ons. Onze ogen smeekten hem zwijgend om ons op wat voor manier dan ook te beschermen, maar alles wat hij kon doen, was de deur helemaal openen en ons binnenlaten.

‘Johann Hanstein?’ vroeg de sergeant.

‘Ja, Herr Polizei, antwoordde mijn man met bevende stem.

‘Op bevel van *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler moeten alle Sinti en Roma van het Rijk in speciale kampen ondergebracht worden,’ declameerde de sergeant. Waarschijnlijk had hij de woorden de afgelopen dagen al tientallen keren herhaald.

‘Maar...’ begon mijn man. Zijn zwarte ogen leken het eindeloze moment te willen verslinden voordat de sergeant een teken gaf en zijn collega’s mijn man omringden en zijn armen vastpakten.

Ik legde mijn hand op de schouder van de sergeant. ‘Nee, alstublieft. U maakt de kinderen bang.’

Heel even meende ik iets van empathie te zien in zijn blik. Ideeën kunnen gevoel nooit helemaal uitschakelen. Dit was een Duitse vrouw die hem aansprak, iemand die zijn zus of nicht had kunnen zijn, geen gevaarlijke crimineel die hem wilde belazeren.

‘Geeft u mijn man alstublieft de gelegenheid om zich eerst aan te kleden. Ik neem de kinderen ondertussen wel mee naar een andere kamer,’ pleitte ik zacht met hem, in een poging de agressieve situatie wat te verzachten.

De sergeant gebaarde dat zijn mannen Johann moesten loslaten. Maar toen blafte hij: ‘De kinderen komen ook met ons mee.’

Die woorden waren als een mes dat mijn binnenste aan stukken reet. In een aanval van misselijkheid klapte ik dubbel, terwijl ik hoofdschuddend probeerde te verwerken wat ik vast verkeerd had verstaan. Waar wilden ze mijn gezin naartoe brengen?

‘De kinderen zijn ook Roma. Het bevel geldt dus ook voor hen. Maar geen zorgen, u kunt blijven,’ zei de sergeant, in een poging de nieuwe situatie aan mij uit te leggen. Mijn gezicht toonde waarschijnlijk eindelijk de wanhoop die ik inmiddels al zo veel jaar voelde.

‘Maar hun moeder is Duitse,’ probeerde ik nog.

‘Dat doet er niet toe. Ik mis echter nog een kind. Volgens mijn informatie moeten er vijf kinderen en één vader zijn.’ De sergeant klonk volkomen serieus.

Ik was niet in staat te antwoorden. De angst had me volledig verlamd. Ik probeerde mijn tranen weg te slikken. Al die tijd hadden de ogen van de kinderen me geen moment losgelaten.

‘Ik zal zorgen dat ze zo allemaal klaarstaan. We gaan allemaal mee. De jongste ligt nog in bed.’ Het was raar mijn

eigen stem te horen. De woorden leken uit de mond van een andere vrouw te komen.

‘U hoeft niet mee te komen, Frau Hannemann, alleen die met *tzigane*-bloed, de zigeuners,’ zei de sergeant doodleuk.

‘Herr Polizei, ik ga daarheen waar mijn gezin naartoe gaat. Dus laat u me nu alstublieft onze koffers pakken en mijn jongste dochter aankleden.’

De politiemann fronste even, maar gebaarde toen dat ik met de kinderen de kamer kon verlaten. We liepen naar de grote slaapkamer, waar ik op een stoel klom en de twee grote kartonnen koffers pakte die boven op de kast lagen. Ik legde ze op het bed en begon er kledingstukken in te stoppen. De kinderen stonden zwijgend om me heen. Ze hielden niet, hoewel hun angstige gezichtjes hun onrust niet konden verhullen.

‘Waar gaan we naartoe, mama?’ vroeg Blaz, de oudste.

‘Ze nemen ons mee naar een soort zomerkamp, zoiets wat ik je vroeger weleens heb laten zien. Weet je dat nog?’ vroeg ik, terwijl ik mezelf dwong te glimlachen.

‘Gaan we op kamp?’ vroeg Otis, de een na oudste. Zijn stem sloeg over van beduusde opwinding.

‘Ja, liefje. Voor een poosje. Weet je nog dat ik je een paar jaar geleden vertelde dat jullie neefjes en nichtjes ook meegenomen waren? Misschien zien we hen daar wel,’ zei ik, gespeeld opgewekt.

De tweeling leek nu echt uitgelaten, alsof mijn woorden

hen hadden laten vergeten wat er net allemaal gebeurd was.

‘Mogen we de bal meenemen? En de rolschaatsen en nog wat ander speelgoed?’ vroeg Ernest. Hij wilde graag altijd eerst een plan maken voordat er gespeeld werd.

‘We nemen alleen mee wat we echt nodig hebben. Ik weet zeker dat er genoeg te doen is voor kinderen, daar waar we heen gaan.’ Ik wilde zo graag geloven dat het waar was.

Ik wist dat de nazi's Joden weggehaald hadden uit hun huizen, evenals politieke dissidenten en verraders. We hadden geruchten gehoord over ‘vijanden’ van het Rijk die in concentratiekampen gevangengezet waren, maar wij vormden geen dreiging voor de nazi's. Wij hoefden vast alleen ergens in een of ander geïmproviseerd kamp te blijven totdat de oorlog voorbij was.

Adalia werd wakker en schrok toen ze de troep op het bed zag. Ik tilde haar op. Met haar drie jaar was ze nog zo klein, met zachte gelaatstrekken en een heel lichte huid. Heel anders dan haar broers en zusjes, die veel meer op hun vader leken.

‘Het is al goed, niets aan de hand, lieverd. We gaan een reisje maken,’ zei ik, terwijl ik haar dicht tegen me aan drukte.

Ik voelde een enorme brok in mijn keel en werd opnieuw overspoeld door ongerustheid. Ik bedacht dat ik mijn ouders moest bellen, zodat die tenminste zouden

weten waar we naartoe gingen, maar betwijfelde of de politie me zou laten telefoneren.

Nadat Adalia aangekleed was, pakte ik de koffers verder in en liep naar de keuken. Daar pakte ik een paar blikjes, het kleine beetje melk dat er nog over was, wat brood, de laatste restjes vleeswaren en wat crackers. Ik had geen idee hoelang onze reis zou gaan duren en wilde graag goed voorbereid zijn.

Terug in onze kleine woonkamer, realiseerde ik me dat mijn man nog steeds zijn pyjama aanhad. Ik zette de twee zware koffers neer en liep terug naar de slaapkamer om wat kleren voor hem bij elkaar te zoeken. Ik koos zijn beste pak, een bruine stropdas en een jas. Terwijl hij zich onder de strenge blikken van de politiemannen aankleedde, liep ik weer terug naar onze kamer om mijn verpleegstersuniform uit te trekken. De kinderen stonden in een rijtje tegen de deur, bang om mij ook maar een moment uit het oog te verliezen. Ik koos een mantelpakje met een bruin jasje en een blauwe bloes en kleeedde me zo goed en zo kwaad als het ging om, met de jongste drie dicht om me heen. Vervolgens liepen we terug naar de woonkamer, waar ik Johann even bekeek. Zo elegant gekleed zag hij eruit als een zigeunerprins. Hij zette net zijn hoed op toen ik de kamer binnenkwam en de drie politiemannen draaiden zich naar me om.

‘U hoeft echt niet mee, Frau Hannemann,’ benadrukte de sergeant opnieuw.

Ik keek hem recht in de ogen en vroeg: ‘Denkt u nu echt dat een moeder haar kinderen alleen zou laten, in een situatie als deze?’

‘U wilt niet weten wat ik allemaal al meegemaakt heb, de afgelopen jaren,’ antwoordde hij. ‘Maar goed, kom dan maar met ons mee naar het station. We moeten ze voor tien uur op de trein zetten.’

Zijn opmerking deed me vermoeden dat het reisje wel eens langer kon gaan duren dan ik aanvankelijk had gedacht. De familie van mijn man was naar een bestemming ergens in het noorden gedeporteerd, maar ik vermoedde dat ze ons naar het zigeunerinterneringskamp vlak bij Berlijn zouden brengen.

We liepen de woonkamer door naar de voordeur. Mijn man voorop met de twee koffers, de twee jongere agenten op zijn hielen. Vervolgens mijn twee oudere zoons, de tweeling, die zich aan mijn jas vastklampte, en Adalia in mijn armen. Toen we naar buiten, de overloop op stapten, draaide ik me nog een laatste keer om naar onze woning. Die ochtend was ik hier wakker geworden met de naïeve zekerheid dat het een normale dag zou worden. Blaz was wat zenuwachtig geweest voor een proefwerk dat hij voor de pauze had. Otis had geklaagd over oorpijn, een teken dat hij ziek ging worden. De tweeling was oergezond, maar had toch gemopperd over het vroege opstaan en Adalia was lief als altijd, de kleine engel die stevast haar best deed om haar broertjes en zusjes bij te houden in

hun spelletjes. Er was geen enkel teken, geen omen geweest dat er aan deze hele normaliteit zo snel een einde zou komen.

Het trappenhuis was slecht verlicht, maar een vage gloed van de vroege ochtendzon bereikte ons vanuit de hal beneden. Heel even voelde ik een stekende pijn vanwege het verlaten van mijn thuis, maar nee, dat klopte niet: mijn thuis waren mijn vijf kinderen en Johann. Ik sloot de deur van onze woning en begon de trappen af te dalen, ondertussen een wiegeliedje neuriënd dat mijn kinderen altijd graag wilden horen als ze verdrietig waren of niet konden slapen. De onuitgesproken woorden vulden het trappenhuis en kalmeerden de bange hartjes van de kinderen, terwijl we onze ongewisse toekomst tegemoet gingen.

*Guten Abend, gute Nacht,
mit Rosen bedacht,
mit Näglein besteckt,
schlupf unter die Deck:
Morgen früh, wenn Gott will,
wirst du wieder geweckt,
morgen früh, wenn Gott will,
wirst du wieder geweckt.
Guten Abend, gute Nacht,
von Englein bewacht,
die zeigen im Traum
dir Christkindleins Baum:*

*Schlaf nur selig und süß,
schau im Traum's Paradies,
schlaf nur selig und süß,
schau im Traum's Paradies.*